

5–7 млрд. доларів на рік, а, за підрахунками експертів УВКБ ООН, подібний бізнес приносить не менше 7 млрд. доларів чистого щорічного прибутку. Згідно з даними голови Палати депутатів Італії Л. Віоланте, прибутки тіншового бізнесу від торгівлі людьми обчислюються приблизно 5 млрд. доларів на рік, причому його жертвами стають переважно діти, жінки й вимушені мігранти [7, р. 41].

Нелегальне транспортування людей безпосередньо пов'язане з таким злом, як незаконне всиновлення дітей, торгівля дівчатами й жінками з подальшим залученням їх до проституції, незаконна торгівля людьми для пересадження органів. Сьогодні, приміром, ринок сексуальних послуг країн Північної Америки, Європи й Азії насичений жінками з держав, що розвиваються. За деякими даними, з 200 тис. повій у Німеччині – 75% жінки, які прибули з інших країн, у Великій Британії з 80 тис. – 50%, в Італії з 50 тис. – 90%, у Франції з 30 тис. – 60% іммігрантки [3, с. 72].

Сучасні дослідники виділяють кілька хвиль міграції серед жінок-жертв работоргівлі. Першу хвилю становили тайські й філіппінські іммігрантки, другу – домініканські й колумбійські, третю – ганські й нігерійські, четверту – жінки з Центральної й Східної Європи (насамперед з Росії, України, Молдови). Таку тенденцію підтверджує й Міжнародна організація з міграції (МОМ). Відповідно до одного з її звітів, кількість слов'янських жінок, перевезених у Бельгію, Нідерланди, Польщу й Швейцарію, перевищила традиційні «поставки» африканських, південноамериканських й азійських жінок. Наприклад, у 1994 р. 17% «артистичних» віз, виданих танцівницям владодо Швейцарії, одержали росіянки [1, с. 73].

Контрабандисти, що заробляють на нелегальній імміграції чималі гроші, вибудували своєрідні «технологічні ланцюжки»:

спеціально підготовлені агенти розписують потенційним мігрантам всі принади життя в Європі. «Ефективний маркетинг нелегальної міграції серйозно збільшує її масштаби: не було б поставленої на потік реклами, нелегальна міграція не була б головним боєм Європи», – вважає Зорін А. [2, с. 35].

Отже, в умовах глобалізації зростає роль нелегітимних акторів в організації міграції населення. Без сумніву, це негативна тенденція, так би мовити, витрати глобалізації: міграція йде в тінь, де неможливо проконтролювати її масштаби й захистити права мігрантів. У остаточному підсумку це зумовлює не тільки обмеження прав окремих людей, які потрапляють у залежність від організаторів подібної міграції, а й безпеки цілих держав.

1. Архипов Ю. А. Міграційна ситуація та її вплив на ситуацію в країні і регіоні / Ю. А. Архипов // Міграція і внутрішня безпека. Аспекти взаємодії. Збірник матеріалів ІХ Міжнародного семінару з актуальних проблем міграції (23–24 червня 2003 р., Москва). – М., 2003. – С. 39–42.
2. Зорін А. Міграція: невелике переселення народів / А. Зорін / Політика і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 35.
3. Іноземцев В. Л. Імміграція / В. Л. Іноземцев // Соціологічні дослідження. – 2003. – № 4. – С. 72–73.
4. Клейменов М. П., Шамков С. В. Коментарий к Глобальной программе борьбы с незаконной миграцией / М. П. Клейменов, С. В. Шамков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://crime.vl.ru/docs/books/book_3.htm.
5. Миграция населения: теория и практика исследований / Под ред. О. Д. Воробьевой. – М.: Внешторгиздат, 2001. – С. 60–63.
6. Подшивалов В. Е. Незаконная миграция: международно-правовой подход / В. Е. Подшивалов // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 185–192.
7. Faist T. Volume and Dynamics of International Migration / T. Faist. – Oxford.: Oxford University Press, 2000. – P. 33.

УДК 130.2:316.722

Сергій Конча

Проблематика природи етногенезу на тлі теорій багатоваріантності історичного розвитку

Аналізується місце етнічного фактору та аспектів етногенезу в історіософських теоріях поліваріантності історичного розвитку (Н. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, Л. Гумільова). Стверджується, що етнічні формації, поряд з цивілізаційними, мають розглядатися як суб'єктивні втілення варіантів історичного поступу.

Ключові слова: історичний розвиток, цивілізація, суспільство, етногенез, етнос.

The place of ethnic factors and aspects of ethnogenesis in historiosophical theories of multivariate character of historical development (by N. Danylevsky, O. Spengler, A. Toynbee, L. Gumilev) are analyzed. It is concluded that ethnic formations, together with civilization ones, should be considered as subjective embodiment of variants of historical process.

Keywords: historical development, civilization, society, ethnogenesis, ethnos.

Серед спроб з'ясувати природу і сутність історичного процесу, філософськи осмислити зміст історії людства далеко не останнє місце займають теорії, що трактують історію людства не як цілісний одновимірний процес, а як сукупність певної кількості шляхів незалежного і неповторного розвитку. Ці теорії більше відомі як «цивілізаційні» (або «плюрально-циклічні»), однак акцент на понятті «цивілізація», при загальній розмитості змісту самого терміна, буде неточно відображати наповнення тих явищ, про які йтиметься далі. Тому прийнятнішим для контексту даної роботи буде термін «поліваріантність (багатоваріантність) історичного розвитку», під яким будемо розуміти його плюральний характер.

Система поглядів, розвинутих згодом в теорію поліваріантності, уперше була запропонована у працях Генріха

Рюкєрта [9] та Ніколая Данилевського [8]. На височині самодостатньої й вагомий філософської концепції підняв цю систему Освальд Шпенглер у знаменитому «Присмерку Європи» [23]. Нарешті, Арнольд Тойнбі у дванадцятитомній праці спробував всебічно обґрунтувати нове вчення, наповнивши його історичним фактажем та надати йому закінченого вигляду [19; 20]. Пізніші розробки на ту ж тему слугували лише коментарями, або уточнювали окремі позиції [15; 21].

Н. Данилевський одним з перших наголосив на відсутності загальнолюдських ідеалів, загальнолюдських релігій, культури і цивілізації, отже, на думку автора, немає сенсу і поняття загальнолюдської історії [8, с. 79–87]. Одиницею історичного споглядання та виміру розвитку може бути тільки певна спільнота, яку теоретик назвав «культурно-історичним типом». Кожен такий тип починає свій розвиток в незвіданих глибинах минулого, поступово і повільно

набираючись досвіду у формі народних міфів, звичаєвої моралі, норм поведінки тощо. У певний час представники кожного такого типу створюють засади політичної й державної організації, запроваджують писані закони, створюють літературу, високі форми мистецтва тощо, тобто вступають на рівень розвитку, який, зазвичай, прийнято називати «цивілізацією». Цивілізаційний етап є найвищим у розвитку «культурно-історичного типу», коли він максимально розкриває свій потенціал, хоча триває цей етап, зазвичай, не надто довго, за визначенням дослідника 400–600 років [8, с. 107]. У подальшому, вичерпуючи творчий потенціал, кожен з таких типів – суб'єктів історії – схиляється до свого занепаду, який, очевидно, цілком може бути прирівняний до старості живого організму, і, зрештою (як бачимо на прикладі давніх єгиптян, вавилонян, еллінів, римлян, майя, інків), гине. *«Геологія і палеонтологія демонструють, що для різних видів, родів, сімейств живих істот був час зародження, найвищого розвитку, а згодом поступового зменшення і, нарешті, повного зникнення. Як і чому це відбувається – ніхто не знає...»*, – зазначає автор [8, с. 74].

Розподіливши, таким чином, всю осяжну історію людства на низку історій окремих «культурно-історичних типів», Н. Данилевський наголошує, що ці «типи» відповідають певним етнічним формаціям, що їх сам автор, залежно від контексту, називає «народами», «сімействами народів» або «племенами» (розуміючи під поняттям «плем'я» групу мовно і культурно споріднених народів) [8, с. 91 і далі]. Етнічна природа основ китайської, індійської, єгипетської, єврейської, ассіро-вавілонської (= «давньосемітської»), еллінської та римської цивілізації, на думку автора, є самоочевидною. Явищем такого ж порядку мають бути і сучасні цивілізації, з яких автор згадує арабську («каравійську»), романо-германську та «слов'янську» (вона ж і православна).

Під час цивілізаційного розквіту розкривається той потенціал і реалізується той внутрішній досвід, що їх кожен народ = культурно-історичний тип накопичує ще під час свого «доцивілізаційного» (доісторичного) буття. Усі прояви кожної окремої цивілізації є наслідком органічного внутрішнього зростання і мають цінність, майже виключно тільки для неї самої. Якщо ми і бачимо приклади запозичень між цивілізаціями, то це будуть лише технічні засоби потрібні для вираження внутрішньо органічних проявів.

Звертаючись до низки історичних прикладів, Н. Данилевський намагається довести, що, належачи до певного культурно-історичного типу, жоден народ не може органічно розвивати здобутки, вироблені в лоні іншого культурно-історичного типу, і навіть підпавши під зовнішній вплив чужої йому цивілізації, все одно буде повертатись до кола цивілізації, створеної народами його історичного типу. Російський філософ упевнений, що ті слов'янські народи, які підпали під вплив романо-германської (західної, католицько-протестантської цивілізації), рано чи пізно мають злитися в одне цивілізаційне ціле з іншими слов'янами і розвиватися далі в колі православної цивілізації [8, с. 388–406 і далі].

Звичайно ж, суперечності побудов російського філософа лежать на поверхні. Акцентуючи на етнічній природі цивілізації, автор у той же час зараховує до постульованої ним «слов'янської цивілізації», крім усіх слов'янських народів, ще молдован, румунів, албанців та навіть угорців і греків [8, с. 388–389]. Можемо теж бачити, що не є етнічно однорідною і постульована Н. Данилевським католицько-протестантська (вона ж романо-германська) цивілізація, вмщуючи крім двох великих груп народів, ще кілька дрібніших (кельти,

фіни), але автор у процесі своїх розглядів ніби не помічає цієї невідповідності власним засадам.

Підкреслюючи, що період доцивілізаційного буття у кожного «сімейства народів», може бути дуже довгим, вимірюючись тисячоліттями, Н. Данилевський фактично не торкається питань доцивілізаційного розвитку, не намагається визначити час і обставини появи того або іншого культурно-історичного типу та зрозуміти природу перетворення його на цивілізацію. Між тим, важливість цього питання є непересічною, оскільки, згідно концепції автора, саме в глибинах доцивілізаційного минулого закладаються риси, які будуть характеризувати новостворену цивілізацію.

Злободенна політична полеміка, просякнута неприхованими панславистськими та імперськими тенденціями [пор. 3, с. 272–274], значно знизила цінність праці Н. Данилевського та, певною мірою, дискредитувала саму ідею, покладену до її основи. Попри те, що в 1870–1880-х роках книга Н. Данилевського перевидавалась кілька разів, вона не мала широкого резонансу і про неї досить швидко забули. Поверненню з небуття сприяла популярність праці О. Шпенглера (1918), що містила ідеї настільки співзвучні з ідеями Н. Данилевського, що часом виглядають узятими прямо звідти.

Теорія О. Шпенглера надто відома, а подібності її з побудовами Н. Данилевського надто очевидні, аби детально на цьому зупинятися [пор. 3, с. 267–273, 278–281]. Як і російський теоретик, О. Шпенглер вважає культури (розуміючи під поняттям «культура» те, що Н. Данилевський називає цивілізацією) самодостатніми окремими організаціями, основи і принципи здобутки яких не можуть передаватися іншим «організмам» того ж порядку [23, с. 153–155 і далі].

Але відмітимо важливу відмінність: О. Шпенглер не надає скільки-небудь принципового значення доцивілізаційному (за термінологією автора – «докультурному») періоду розвитку народів. Культура починається з пробудження «душі» від довгої сплячки – чи то перебування у напів-небутті – і захоплена цим таємничим явищем спільнота починає виявляти нестримну жагу до досягнення навколишнього світу і творення ідей, кожного разу заново відкриваючи гармонію, математику, неупередженим поглядом досягаючи основи світобудови, створюючи принципи філософії тощо. Інтелектуальна діяльність, що супроводжує цей процес, зумовлює найбільш творчий і плідний період у розвитку культури. Весь попередній досвід «непробудженого» народу, так само, як і досвід інших культур та цивілізацій (що, за О. Шпенглером, є інерційними фазами культури), не мають особливого значення для майбутньої еволюції культур, що народилися.

Оскільки явного зв'язку культури, що народжується, з попереднім первісним (примітивним) станом народів автор не бачить, то етнічна складова культур (або, точніше, «суспільств вищого порядку», які є носіями високих культур) теж не розглядається автором як щось, що може мати скільки-небудь важливе значення [пор. 23, с. 264]. Розвиток культури починається у певній частині земної поверхні, ніби вихопленої пасмом світла з навколишньої суцільної темряви. Втім, і географія не є принциповим чинником для О. Шпенглера, адже винятковість і специфічність культури не пов'язані з розташуванням її в просторі, не залежать від впливу природного середовища тощо, а зумовлені виключно її внутрішнім духом, який може бути досягнутий лише через поглиблений розгляд культурних здобутків.

Порівняльний аналіз історії розвитку математики, філософії, мистецтва та політичної організації різних культур

підвів О. Шпенглера до висновку, що повний цикл еволюції кожної окремої культури, як певного організму, – від появи і початку розквіту до виродження – є близьким до 1000 років [23, с. 189–200, 269]. Дослідник не пояснює цей феномен, а лише констатує сам факт з точки зору неупередженого спостерігача. Цей час вміщує як стадію власне культури, так і стадію цивілізації (= культурної стагнації). Коли означений період збігає, спільнота знову поступово повертається до попереднього примітивного стану непробудженої душі.

Захопивши увагу багатьох істориків і філософів, праця О. Шпенглера неминує спонукати до постановки ряду питань: скільки загалом існує (існувало) організацій-культур? Чи дійсно основи і внутрішні духовні набуток однієї культури не передаються іншим, а цикл її розвитку є неминує кінцевим? Чи справді кожна культура приречена на повне вичерпання свого потенціалу через приблизно один і той самий період часу? Нарешті: що саме зумовлює «пробудження душі» і «запускає» цикл розвитку культури?

Найбільш ґрунтовно на всі ці питання спробував відповісти (упродовж 1930–1950-х років) Арнольд Тойнбі. Він повністю поділяє погляд, згідно з яким єдиного людства і єдиної цивілізації не існує, а існує певна кількість окремих «суспільств», «умоосяжних культурних полів» або ж локальних цивілізацій, кожна з яких проходить певний цикл розвитку, близький до змальованого О. Шпенглером, – досягнувши певного піку, вона через деякий час виснажується і вгасає [19, т. 1, с. 20–52].

На відміну від О. Шпенглера, який, не претендуючи на повноту переліку, описує шість культур («суспільств вищого порядку») і згадує ще кілька, А. Тойнбі намагається вирахувати повну кількість цивілізацій, виділяючи у різних контекстах від дев'ятнадцяти до близько тридцяти [19, т. 1, с. 20–45; 3, с. 291–293]. До їхнього числа, крім основних, входять «недорозвинуті» – ті, які не змогли витримати тиску конкурентів і загинули вже на початкових етапах, а також «затримані» – ті, які, через несприятливі обставини, не змогли розкрити свій потенціал: продовжуючи своє існування, вони завжди лишаються ніби на початковій стадії [19, т. 1, с. 160–187].

Важлива відмінність системи А. Тойнбі полягає у допущенні ним органічного зв'язку між цивілізаціями, що його заперечували і О. Шпенглер і Н. Данилевський. А. Тойнбі обґрунтовує рядом прикладів можливість використання новою цивілізацією досвіду і набутоків своїх попередників [20, с. 82–126]. Сама поява цілої низки добре відомих історії цивілізацій може бути пояснена потужним культурним стимулом з боку однієї або кількох давніших у часі. Такі відносини А. Тойнбі називає батьківсько-синівними. Визнається і взаємовплив цивілізацій, що розвиваються паралельно (взаємопов'язані цивілізації).

Відзначаючи і підкреслюючи подібність системи своїх поглядів до концепції О. Шпенглера, головну новизну своїх побудов А. Тойнбі бачив у визначенні причин появи цивілізацій, яким він, на відміну від свого німецького колеги, надає дуже принципового значення [пор. 3, с. 288].

Власне сама сутність природи такого явища, як цивілізація розкривається через осягнення причин появи кожної з них [19, т. 1, с. 59–147]. Стимул, що перетворює «доцивілізаційне» примітивне суспільство на цивілізацію, полягає, на думку англійського філософа, у зовнішньому виклику – появі смертельно небезпечної загрози з боку природного середовища або іншого суспільства. Опинившись перед вибором – вистояти, максимально напруживши сили, або

померти, суспільство внутрішньо організовується, заходиться створювати технічні засоби, які сприяють подоланню небезпеки, виробляє систему необхідних знань тощо.

Тим самим ніби запускається механізм, який змушує «працювати» творчий потенціал суспільства. У процесі підвищеної активної діяльності суспільство структурується у складну соціальну систему, біля керма керування якою опиняються найбільш здібні й обдаровані його представники. Коли така система створюється і сягає певного рівня досконалості, вона продовжує існувати і після подолання загрози, що спричинила її появу, відтепер вона розвивається самодостатньо, зростаючи і періодично регенеруючись подібно до біологічного організму. Належним чином структуроване і кероване здібною елітою суспільство здатне долати нові, все більш небезпечні виклики. Як правило, воно приречене збільшувати свій простір, розширюючись за рахунок підкорення і поглинення інших суспільств (знову таки нагадуючи цим біологічний організм).

Але по мірі набирання могутності, процес висування обдарованих лідерів і поповнення провідних верств талановитими діячами порушується. На горі суспільної піраміди усе частіше опиняються не найкращі представники соціуму, нижчі верстви втрачають до них довіру, ефективність управління знижується. В результаті соціум колапсує, міцність системи втрачається, цивілізація поступово дегенерує і, в кінцевому рахунку, гине.

Для А. Тойнбі (як, власне, і для О. Шпенглера), «нецивілізовані» примітивні суспільства не втілюють «дитинства культури», або «ранньої стадії еволюції суспільних відносин», як це вважається прибічниками концепції лінійного розвитку, зокрема, теорії зміни суспільних формацій. Будь-яке розвинене суспільство бере свій початок з цього примітивного («етнографічного») стану, пройшовши весь цикл розвитку, занепавши і деструктурувавшись, знову в ньому опиняється. Прикладом цьому можуть бути мешканці берегів Нілу – нащадки давніх єгиптян, індіанські племена Центральної Америки тощо. Ці суспільства будуть лишатися у своєму примітивному стані, аж поки новий зовнішній виклик не виведе їх із нього. Цей процес, циклічно повторюючись, триває багато тисячоліть.

Якщо О. Шпенглер виділяв для кожної культури близько 1000 років розвитку, то А. Тойнбі відзначає існування окремих суспільств-цивілізацій як зі значно коротшою, так і зі значно довшою тривалістю життя. Втім, якщо полишити в стороні «недорозвинуті» (достроково загиблі) суспільства, а також деякі цивілізації-сателіти (урартська, північноандська тощо), підстави для виділення яких є проблемними, то період «квітіння», більшості з окреслених О. Тойнбі «основних» цивілізацій буде наближатися до строку, визначеного О. Шпенглером.

Узагальнюючи погляди двох авторів концепції цивілізаційного розвитку, можемо констатувати, що спільним у трактовці цивілізацій є для них розуміння останніх як живих організмів на противагу «примітивним» нецивілізованим суспільствам, що відіграють роль, подібну до мінералів і нежиттєздатних хімічних сполук. Саме цивілізації («культури» у О. Шпенглера) становлять увесь зміст і наповнення історичного буття людства, тоді як уділом «примітивних» суспільств, що самі по собі не здатні «квітнути» й «плодоносити» – себто створювати цінності високого рівня, є очікування часу перетворення на органічний інгредієнт для цивілізації.

Як і у О. Шпенглера, етнічний фактор і етнічна складова цивілізацій не відіграють у системі А. Тойнбі якогось

помітного значення, фігуруючи лишедесь на другому плані. Іноді складається враження, що автор допускає етнічну еволюцію, що йде паралельно до цивілізаційної за якимись іншими законами [пор. 19, т. 1, с. 21–22]. Але, скоріше, він дивиться на етнічний фактор, як на спадщину попереднього «примітивного» стану, певний рудиментарний елемент. Етнічна специфіка надає цивілізації своєрідного забарвлення, але вона, наскільки це можна простежити за безмежжям побудов історика, ні в якому разі не зумовлює її внутрішньої природи та змісту.

Фактичне ігнорування етнічного аспекту історії, об'єднуючи позиції О. Шпенглера і А. Тойнбі, водночас різко протиставляє їх концепції Н. Данилевського, за якою цивілізація є станом дозрівання певної етнічної спільноти, подібно до того, як зрілість є етапом розвитку людини, або стадія метелика є вінцем розвитку комахи. Ця принципова розбіжність є, звичайно ж, наслідком принципово різних підходів до розуміння природи цивілізацій та причин їх появи.

Якщо ми подивимось на природу цивілізації з точки зору її генези за А. Тойнбі, то стає більш-менш зрозуміло, чому етнічна складова і саме поняття етнічного не відіграють у цього дослідника принципової ролі. Оскільки появу цивілізації викликає зовнішній стимул, – смертельна загроза – то залежно від характеру самого цього стимулу, він може торкатися або частини якоїсь етнічної групи, або одночасно кількох народів (етносів), або ж частин кількох народів, зумовлюючи у подальшому зрощення їх у певну нову спільноту. Подальша доля цього етносу (етнічної спільноти) настільки зливається з еволюцією відповідної цивілізації, що не може розглядатися поза нею, А. Тойнбі спеціально підкреслює безперспективність розгляду таких утворень, як національні держави в якості самодостатнього поля історичного дослідження [19, т. 1, с. 22].

Якби Арнольду Тойнбі довелося вступити у полеміку з Ніколаєм Данилевським, він, очевидно, відмітив би той факт, що кожне з існуючих у наш час суспільств-цивілізацій («західне», православне (східноєвропейське), ісламське, індуїстське, далекосхідне) вміщує в собі багато різних народів, причому у кожному випадку таких народів, що належать до різних мовних груп і мають різні культурні традиції. Але, з іншого боку, ми можемо бачити, що більшість виділених самим же А. Тойнбі цивілізацій («суспільств»), вирізняються за етнічним чинником (принаймні, за етнічною назвою) і розвиток кожної такої цивілізації може бути приблизно прирівняний до культурного та історичного розвитку певного народу (етносу). Такими є цивілізації: єгипетська, шумерська, майянська, індська (А. Тойнбі розуміє під цією назвою суспільство індоаріїв добуддійської доби [19, т. 1, с. 33; і пор. 20, с. 83, зн. 1]), хетська, еллінська, давньокитайська. Такими були арабське та іранське суспільства до того, як доля звела їх в одне ісламське [19, т. 1, с. 28–32]. Такими, до певної міри, лишаються японське, корейське, в'єтнамське суспільства, хоча автор схильний (проте з коливаннями), об'єднувати їх в єдину «далекосхідну» цивілізацію.

Якщо ми звернемося тепер до етнічної підоснови «західного суспільства», то побачимо, що, по суті, її утворюють тільки дві великих етномовних групи: романців і германців. Кельтів (ірландців і валійців) сам автор виокремлює у «далекозахідну цивілізацію» [19, т. 1, с. 161–162], поляки, чехи, угорці, фіни та інші лише долучилися до західних набутоків на певному етапі, ще й досі належачи лишень до периферії даного «цивілізаційного поля». Так само, якщо ми погодимось з автором у виділенні особливого «право-

славного суспільства Росії» (відмінного від «основного православного» на Балканах), то побачимо, що його складатимуть народи слов'янського кореня, оскільки більшість інших (неслов'янських) народів, що політично входять до складу Російської держави (або входили донедавна до складу СРСР), не належать до православного віросповідання і, відповідно накреслених автором критеріїв [пор. 19, т. 1, с. 25–27 і далі], не можуть бути віднесені до складу даної цивілізації.

Чи не означає усе це правильності міркування Н. Данилевського про наявність прямого і безпосереднього зв'язку між закономірностями етнічного розвитку і генезою цивілізацій? Можна було би заперечити на подібне припущення тим, що поява цивілізацій шумерів, єгиптян, майя, еллінів тощо і генеза цих етносів суть явища одного порядку, як дві сторони однієї медалі. Дійсно, ці етноси мали постати в ході зародження відповідних цивілізацій: долаючи зовнішній виклик, об'єднатися в ціле з раніше розрізненних частин, виробити спільну мову й звичаї, отримати спільну назву тощо. Історичні дані не дають нам певних відомостей про існування еллінів, єгиптян, шумерів, хеттів, китайців, як самодостатніх етнічних організмів до того, як виникли власне їхні цивілізації. Про романські народи можемо впевнено казати, що їхній етногенез та ранній етнічний розвиток фактично збігаються з ранніми етапами розвитку «західної» цивілізації.

Втім, маємо приклади й зворотного характеру: понад півтораста років співіснування низки романських і германських народів у лоні однієї цивілізації не призвело до їхнього злиття в один (або два) етноси. Германці існували як етнічна спільнота з цілком виразною самосвідомістю [пор. 16, т. 1, с. 354] задовго до того, як вони влилися до складу «західної» цивілізації. Так само слов'яни, як особлива етномовна група, існували задовго до засвоєння або вироблення ними цивілізаційних рис і оформлення тієї соціокультурної макроспільноти, яку А. Тойнбі позначає як «православне суспільство на теренах Росії». Прийняття слов'янськими народами християнства і навернення до православної цивілізації, не призвело ані до поглинення їх домінуючими в культурному відношенні візантійцями, ані до злиття в єдиний етнос. Щось подібне можемо, очевидно, сказати і про арабські та іранські народи.

З цих прикладів, начебто, бачимо, що шляхи цивілізаційного та етнічного розвитку не збігаються. Але не можемо не побачити і наявності виразного зв'язку між цими шляхами.

Усі романські та усі германські народи належать до «західної» цивілізації, усі арабські та переважна більшість іранських – до «ісламської». Більшість тюркських народів, попри тривалий вплив з боку християнських та буддійських традицій, досі були схильні сприймати набутоків ісламської цивілізації, як у сфері релігії, так і в інших проявах культурного буття. Більшість слов'янських народів, попри потужний мусульманський вплив, стійко тримаються кола християнських цивілізацій. Народи монгольського кореня (калмики, власне монголи, буряти), попри значну територіальну відстань між їхніми осередками і багатотисячмі зв'язки з мусульманами-тюрками, дотримуються буддійської культурної традиції. Народи Індії, попри потужне політичне і культурне домінування в країні «західної цивілізації», продовжують дотримуватись споконвічних вірувань (релігійних традицій індуїзму) та зберігають риси автохтонної культури.

Варто додати до сказаного, що, згідно накреслених у попередній роботі критеріїв [12, с. 98–99], маємо говорити не про єдину «західну» цивілізацію, а, скоріше, про власне

«західну» з католицькою релігійною основою та дочірню щодо неї північноєвропейську з протестантською основою – відповідно, романські народи опиняються більшістю в складі «західної» = католицької цивілізації, а германські – переважно в складі «північної» = протестантської [12, с. 100]. Ті ж критерії дадуть нам підстави для виділення особливих єврейської, вірменської, корейської цивілізацій та ще кількох цивілізацій у Південно-Східній Азії, кордони яких, принаймні частково, будуть наближатися до етнічних [12, с. 98–99].

Отже, маємо підстави вбачати між цивілізаційними та етнічними аспектами розвитку очевидний тісний зв'язок, хоча, звичайно, він далеко не є таким прямим і безпосереднім, як це постулював Н. Данилевський. Сутність цього зв'язку, треба визнати, поки що лишається невловимою.

Перенести акцент у дослідженні морфології історії з «цивілізаційних полів» на етноси закликав у 60–80-х роках минулого століття Лев Гумільов. Визначаючи етнос як «системну цілісність дискретного типу, що працює на геобіохімічній енергетиці живої речовини» [7, с. 15], він визначив для кожного етносу еволюційний шлях, напрочуд близький за своїми параметрами до тих закономірностей, що їх О. Шпенглер і А. Тойнбі вважали невід'ємними для цивілізацій. Навіть час буття етносу, як системи (в разі якщо його не припинено достроково силовим втручанням), автор визначає близько 1000–1200 років [7, с. 339, рис. 4 і далі], збігаючись, тим самим, зі шпенглерівським визначенням віку цивілізацій.

Якщо О. Шпенглер пов'язував появу нових цивілізацій із загадковим і містичним «пробудженням душі», яке відбувається періодично, але кожного разу в іншому місці земної поверхні, то Л. Гумільов пов'язує виникнення етносів з появою в середовищі людських популяцій «пасіонарних сплесків енергії», зумовлених мутаціями у складі біосфери. Дослідник будує свою концепцію на пошуках закономірностей у проявах мутаційних явищ, які призводять до появи нових етнічних формацій, зумовлюючи тим всезагальну спільну ритміку історичного процесу і забезпечуючи його динаміку.

На жаль, попри наповненість праць Л. Гумільова термінологією і риторикою, узятими з природничих наук, йому так не вдалося пояснити феномен виникнення етносів тими методами, до яких він формально апелює. Головним доказом жорстокого зв'язку етнологенезу з «біогеоценозом» є, нібито, синхронність і закономірна періодичність «пасіонарних поштовхів», що їх автор намагається простежити на просторі Євразійського континенту упродовж засвідченої писемними джерелами історії [7, с. 341–348 і далі]. Проте сам підхід автора і його інтерпретація підібраних для такого завдання фактів історії далеко не завжди виглядають переконливими.

Теорія Л. Гумільова багаторазово піддавалась ґрунтовній критиці [10; 14; 22], що позбавляє необхідності спеціально зупинятися на недоліках його побудов. Якщо відкласти убік узяті зі вчень про біо- і ноосферу, «природничу основу» його вчення (яка насправді не має реального наукового обґрунтування), доводиться констатувати, що усі побудови Л. Гумільова не краще пояснюють феномен початку буття етносів, ніж шпенглерівське «пробудження душі».

Лишається приймати як даність те, що то в одному, то в іншому місці Земної кулі у певний час суттєво зростає активність людських спільнот, що призводить до постання нових макросоціальних систем, які в різних контекстах і під різним кутом зору можуть визначатись або як етноси, або як цивілізації. Не можна не визнати слідом з обома авторами (О. Шпенглером і Л. Гумільовим) дискретний характер

як етносів, так і цивілізацій («культур»). Численні історичні приклади знов і знов переконують нас в конечно-циклічній природі їхнього буття: вони зростають, набувають сили, досягають апогею, слабшають, деградують і зникають з історичного виднокла.

До позитивів концепції Л. Гумільова, можемо віднести прагнення поширити вчення про макросоціальні системи, що саморозвиваються, на ті суспільства, що їх О. Шпенглер і А. Тойнбі, позначивши як «примітивні», фактично виносять за рамки аналізу.

Проте, у А. Тойнбі знаходимо особливу категорію «затриманих (загальмованих) цивілізацій», до яких віднесені, зокрема, ескімоси, полінезійці та кочові народи степів [19, т. 1, с. 170–177]. Підставою для їхнього виділення слугує, по-перше, фактор потужного виклику з боку природних сил, що зумовив, на думку автора, специфіку організації цих суспільств; по-друге, те, що у них присутні певні ознаки, властиві також і повноцінним розвинутим цивілізаціям: державна організація і початки писемності у кочовиків, розвинуті адаптивні технології у ескімосів, досконалі форми мистецтва у полінезійців тощо. Але якщо вже дотримуватись подібних критеріїв, постає питання: чому з кола суспільств-цивілізацій (хоча б і називаючи їх «затриманими») ми маємо виключати, наприклад, зулусів, ірокезів, індіанців прерій, мешканців Тибету й Гімалаїв? Чому суспільство тлінкитів не названо окремою цивілізацією завдяки притаманному їм високому різьбярському мистецтву і розвинутому морському промислу [пор. 6, с. 15–88]? Чому суспільства Північного Кавказу не віднесені до категорії цивілізацій, при тому, що вони мають багатівкові і своєрідні традиції військової і політичної організації й одні з них давно прийняли іслам, а інші християнство [1]? Вже годі й казати про такі культури з елементами міської і державної організації як Іфе (йоруба) і Дагомеї в Африці, давніх уйгурів і хакасів (енісейських киргизів) на Алтаї та багато інших подібних утворень, чомусь не внесених англійським теоретиком до жодної з класифікаційних категорій.

Неможливо також не звернути увагу, що насправді практично кожне суспільство, відоме нам на Земній кулі, стикається з викликами з боку природи і сусідів, і ці виклики бувають смертельно небезпечними значно частіше, ніж це показує А. Тойнбі. Власне, з такого ж роду викликами стикаються всі живі організми взагалі. Але усі людські суспільства, відповідаючи на «виклик», виробляють ті або інші форми соціального структурування та віднаходять повсякчас нові технології, чим власне і відрізняються від світу тварин. Тому, залежно від кута зору, кожне суспільство взагалі може бути оголошено «цивілізацією» в тому сенсі, який надавав йому А. Тойнбі*. Те, що сам автор не зробив цього, пояснюється, треба думати, характером його джерельної бази, що складалася виключно з даних писемних джерел.

Резюмуючи, варто наголосити, що різниця між «цивілізованими» і «нецивілізованими» суспільствами пролягає не в тому, що перші, нібито, перебувають у постійному розвитку, а другі є застиглими і нежиттєвими, і не в тому, що перші весь час напружуються, відповідаючи на виклики, другі ж перебувають, буцімто, в інертно-пасивному стані. Цю різницю зумовлює те, що перші досягли такого рівня розвитку і таких форм організації, які зумовлюють потребу в

* Щоправда, автор наголосив, що примітивні суспільства завжди маленькі, цивілізації ж є справжніми «левіафанами» у порівнянні з ними [20, с. 86], але дозволимо собі і цього разу не погодитись з автором, згадавши про такі територіально відносно невеликі цивілізації, як шумерська, корейська, майянська тощо.

Таблиця. Хронологія культур доби неоліту-енеоліту Центрально-Східної Європи

Культури	Період існування (рр. до н. е.)	Тривалість існування (версії)	Приблизна тривалість існування
Буго-дністровська	АУ-1: 5500–4000 (С ¹⁴) Телегін: 5900–4400 (cal) Gimbutas: 6400–5400 (cal) Бурдо: 6300–5300 (cal) Котова: 6400–5400 (cal)	1500 1500 1000 1000 1000	1000–1500
Старчево-Кріш	АУ-1: 5200–4500 (С ¹⁴) Gimbutas: 6300–5000 (cal) Бурдо: 6600–5300 (cal)	700* 1300 1300	1300
Дніпро-донецька	АУ-1: 4600–2400 (С ¹⁴) Телегін: 5300–3200 (cal) Gimbutas: 5400–4000 (cal) Тел.-Титова: 5200–4000 cal	2200 2100 1400 1200	Бл. 1500? (пам'ятки віднесені до пізнього періоду є інокультурними)
Лінійно-стрічкової кераміки	АУ-1: 4600–4000 (С ¹⁴) Телегін: 5600–4800 (cal) Gimbutas: 5600–4500 (cal) Бурдо: 5800–4900 (cal)	600* 800 1100 900	1000
Сурська	АУ-1: 5100–3900 (С ¹⁴) Телегін: 5300–4400 (cal) Котова: 6100–5500 (cal)	1200 900 600	Бл. 1000?
Боян-Гумельниця	АУ-1: 4100–3000 (С ¹⁴) Телегін: 5300–3600 (cal) Gimbutas: 5000–3700 (cal)	1100* 1700 1300	Бл. 1500?
Кукутені-Трипільська	АУ-1: 4000–2100 (С ¹⁴) Телегін: 4900–3300 (cal) Gimbutas: 4900–3400 (cal) Бурдо: 5300–2700 (cal)	1900 1600 1500 2600	Бл. 1500 (пам'ятки пізнього періоду (СII) є інокультурними)
Маріупільська (азово-дніпровська)	Котова: 5900–4800 (cal)	1100	Бл. 1000?
Лендельська	Телегін: 4900–3600 (cal) Gimbutas: 5000–3500 (cal)	1300 1500	До 1500
Тисаполгар	АУ-1: 4200–3000 (С ¹⁴) Gimbutas: 5000–3700 (cal)	1200* 1300	До 1500
Лійчастих кубків	АУ-1: 2800–2000 (С ¹⁴) Gimbutas: 4200–2800 (cal)	800* 1400	Бл. 1500
Середньостогівська	АУ-1: 3500–2500 (С ¹⁴) Телегін: 4400–3500 (cal)	1000 900	1000
Ямних поховань	АУ-1: 2700–2000 (С ¹⁴) Телегін: 3500–2500 (cal) Gimbutas: 3000–2300 (cal)	700 1000 700	До 1000
Кулястих амфор	АУ-1: 2600–2000 (С ¹⁴) Gimbutas: 3400–2700 (cal) Szmyt: 3500–2100 (cal)	600* 700 1400	Бл. 1000?

Скорочення:

АУ-1: [2, т. 1. с. 116] Телегін: [17, с. 8–9]

Тел.-Титова [18, с. 19]

Gimbutas: [5, с. 492–554] Бурдо: [4, с. 63]

Котова: [13, с. 95–98] Szmyt, [24, с. 63–84]

писемності, державі, містах і кам'яній архітектурі, а другі – не досягли [див. детальніше: 12 с. 97–98]. За винятком цього, принципової морфологічної різниці, – в усякому разі, у тому сенсі, якого надавав їй А. Тойнбі – між суспільствами цих двох типів немає.

Інакше кажучи, – і тут маємо визнати правоту Л. Гумільова – «нецивілізовані» етнічні організми розвиваються приблизно за тими ж параметрами історичної динаміки, що і цивілізовані, проходячи стадії зародження, піднесення, занепаду. Отже, маємо брати до уваги не вісім-десять і не двадцять-тридцять суспільств, що, одного разу народившись, пройшли або проходять свій природний цикл розвитку, а

С¹⁴ – Дати отримані на підставі радіовуглецевого аналізу.
cal – Уточнені дати на основі калібрування за дендрохронологічною шкалою.

* Враховані лише групи культури з теренів України

фактично безліч (десять тисяч) таких «суспільств», себто етнічних спільнот різного рівня.

Але чи не занадто категоричним буде останній висновок, особливо якщо зважити на те, що Л. Гумільову не вдалося переконливо простежити постульовану ним «динаміку розвитку етнокультурних систем» на прикладі «доцивілізаційних» суспільств [пор. 7, с. 341–345], і його «етноси», у більшості випадків, є, по суті, тим самим матеріалом, що А. Тойнбі розглядає як «цивілізації»?

Писемні джерела, що на них так само майже виключно спирався Л. Гумільов, дозволяють у подробицях прослідкувати еволюційний шлях цивілізованого (власне, – писемного)

суспільства, але подробиці з життя сусідніх «нецивілізованих варварів» відобразилися в них дуже фрагментарно, майже випадково. Тому накреслити «синусоїду буття етносу» [пор. 7, с. 332, 339, 344] на підставі таких поодиноких згадок насправді неможливо.

Проте останнє сторіччя дало історикам принципово нове джерело, що його О. Шпенглер і А. Тойнбі ще не мали змоги оцінити й осягнути, а Л. Гумільов відверто і підкреслено ігнорував. Маються на увазі дані, отримані завдяки зусиллям первісної археології. Ключовим у понятійному апараті цієї науки є поняття археологічної культури, за яким, попри усі «але», сумніви і розбіжності в трактовках, безперечно криється об'єктивна реальність. Ми не будемо в даному разі заглиблюватися до питання, яка саме форма суспільної організації стоїть за однотипними комплексами пам'яток, утворюючих дискретну єдність у просторі і часі. Наголосимо лише на тому, що для багатьох добре досліджених культур вдається прослідкувати фази становлення (зародження), піднесення (у т. ч. територіального збільшення), апогею, деструкції, занепаду (у т. ч. територіального зменшення). Мабуть не буде перебільшенням сказати, що історія первісності, відновлювана завдяки зусиллям археологів, становить собою історію появи, піднесення й загибелі певних суспільних організмів (рештки існування яких і зветься «археологічними культурами») у повній відповідності до того, як О. Шпенглер визначав світову історію сукупністю процесів періодичного народження, розквіту й занепаду внутрішньо самодостатніх організмів-культур.

Спробуємо проілюструвати сказане таблицею загальної хронології культур, що розвивалися на теренах України і суміжних з нею країн упродовж доби неоліту-міді (див. с. 27).

Ці хронологічні дані базуються на серіях дат, отриманих на підставі радіовуглецевого аналізу (C^{14}) з уточненнями («калібруванням») на основі даних дендрохронології (cal). Вони також підтверджуються стратиграфічними та типологічними спостереженнями. У таблиці приведені дані по найбільш відомим і краще обстеженим культурам. Певною мірою, враховано розбіжності між дослідниками.

Як можемо бачити, період існування практично кожної з культур є близьким до 1–1,5 тис. років. У деяких випадках маємо період близько 2 тис. років, але в цих випадках (трипільська, дніпро-донецька культури) в якості пізніх фаз культури розглядаються фактично дочірні культурні утворення (усатівська, софіївська та інші культури відносно трипільської, пізні групи з гребінцевою керамікою Полісся відносно ДДК), що визнається і самими авторами відповідних хронологічних розробок [4, с. 146–148, 158; 17].

Не можна, звичайно, не звернути уваги на збіг середнього часу існування археологічних культур з періодом, виділеним О. Шпенглером для буття цивілізації, та Л. Гумільовим – для тривалості життя етносу. І хоча ми не знаємо достеменно наскільки об'єднання, відбитки яких фіксуються як археологічні культури, відповідають етнологічній таксономії, певний зв'язок їх з еволюцією етнічних спільнот у часі не викликає у дослідників сумніву [детальніше див. 11 с. 193–194].

Слід зауважити, щоправда, що середня тривалість культур доби бронзи і раннього заліза відрізняється від тривалості

неолітичних культур і нараховує 400–600 років [2]. Поки що лишається неясним: чи зумовлена ця відмінність зміною ритміки історичних процесів, чи її слід пояснювати специфікою підбору критеріїв для виділення культур, які є дещо різними для пізньокам'яної доби (неоліту) та доби палеометалу.

Звичайно, природа такого феномена, як етнос, лишається у багатьох аспектах непізнаною і, безперечно, буде конкретизуватись і уточнюватись. І все ж попередній висновок наших розглядів може полягати в тому, що саме етнос, як певна дискретна, здатна до саморозвитку система, може бути названа основною суб'єктною одиницею безкінечно поліваріантного історичного процесу.

1. *Алемань А.* Аланы в древних и средневековых письменных источниках / Аугусти Алемань. – М.: Менеджер, 2003 [Пер. с франц.: Brill, 2000]. – 606 с.
2. *Археология Украинской ССР.* – Т. 1–3. – К.: Наукова думка, 1985–1987.
3. *Бойченко І. В.* Філософія історії. Підручник / І. В. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
4. *Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю.* Трипільська культура. Спогади про Золотий вік / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейко. – Харків: Фоліо, 2008. – 416 с.
5. *Гимбутас М.* Цивілізація Великої Богини: Мир Древней Европы / Мария Гимбутас. – М.: Росспэн, 2006 [Пер. с англ.: San-Francisco, 1991]. – 572 с.
6. *Гринёв А. В.* Индейцы тлинкиты в период русской Америки / А. В. Гринёв – Новосибирск: Наука, 1991. – 320 с.
7. *Гумилёв Л. Н.* Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилёв. – М.: Мишель и К°, 1993. – 501 с.
8. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.
9. *Ионов И. Н.* Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм / И. Н. Ионов // Образы историографии: Сборник статей. – М.: РГГУ, 2001. – С. 59–84.
10. *Клейн Л.* Горькие мысли «привередливого рецензента» об учении Л. Н. Гумилёва / Лев Клейн // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scepis.net/library/id_86.html.
11. *Конча С. В.* Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби (матеріали індоєвропеїстики) / Сергій Конча // Кам'яна доба України. – Вип. 5. – К., 2004. – С. 191–203.
12. *Конча С. В.* Місце України серед цивілізацій світу / Сергій Конча // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 95–103.
13. *Котова Н. С.* Неолитизация Украины / Н. С. Котова. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.
14. *Лурье Я.* Древняя Русь в сочинениях Льва Гумилёва / Яков Лурье // Звезда. – 1994. – № 10. – С. 167–177.
15. *Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия* [Сост. Б. С. Ерасов]. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 556 с.
16. *Тацит К.* Сочинения в двух томах [Под ред. А. С. Бобовича и др.] / Корнелий Тацит. – М.: Ладомир, 1993.
17. *Телегин Д. Я.* Степное Поднепровье и нижнее Подунавье в неолите-энеолите / Д. Я. Телегин // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 6–17.
18. *Телегин Д. Я., Титова Е. Н.* Поселения Днепро-Донецкой этнокультурной общности эпохи неолита / Д. Я. Телегин, Е. Н. Титова. – К.: Наукова думка, 1998. – 142 с.
19. *Тойнби А. Дж.* Дослідження історії (Скорочена версія томів 1–10 Д. Ч. Сомервелла) / Арнольд Дж. Тойнбі. – Т. 1–2. – К., 1995. [Пер. з англ.]
20. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории (Избранное) / А. Дж. Тойнби. – М.: Айрис-пресс, 2008 [Перевод с англ.]. – 638 с.
21. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М.: АСТ, 2003 [Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – 604 с.
22. *Шнирельман В., Панарин С.* Лев Николаевич Гумилев: основатель этнологии? / Виктор Шнирельман, Сергей Панарин. – Вестник Евразии. – № 3 (10). – 2000. – С. 5–37.
23. *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / Освальд Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. [Перевод с нем.]. – 668 с.
24. *Szmit M.* Between West and East: People of the Globular Amfora culture in Eastern Europe / Marzena Szmyt. – Poznań, 1999. – 349 с. [Baltic-Pontic Studies. – Vol. 8].